

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

ראש השנה, תשס"ז
מספר 671מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

"הטוב ומטיב לרעים ולטובים"

בתפילת מוסף של ימים נוראים, בחזרת הש"ץ, אומרים בבתי-כנסת רבים את הפיוט: "האוחז ביד מדת משפט, וכל מאמינים שהוא אל אמונה", בסמיכות למשאלה: "וצדקנו במשפט, המלך המשפט".¹ אין תימה אפוא, כי בין שבחיו המרובים של הא-ל בפיוט אלפביתי זה, נמנים הכינויים "דיין אמת" ו"שופט צדק", והם מפורטים: הא-ל הוא "דיין אמת" בלעדי - "הדן יחידי לבאי עולם", והוא "שופט צדק" - "השוה ומשוה קטן וגדול (נ"א: לגדול)". עם זה אין בכל אלה דבר על תוכן פעילותו המובהקת כשופט וכדיין הגוזר עונש על מי שנתחייב בכך. גם תכונתו של הא-ל כ"צדיק וישר" איננה מתבטאת במידת הדין, אלא בכך שהוא "הצופה לרשע וחפץ בהיצדקו (נ"א: להצדיקו)".

הנימה הזו של מחילת העוונות המודגשת בפיוט זה, אפשר לראותה כהולמת את ימי הרחמים והסליחות, אם כי בפיוטים אחרים הנאמרים בימים הנוראים דווקא ניתן ביטוי לציפייה להענשתם של רשעי עולם ("לנער כל רשעי ארץ" בפיוט "מלך במשפט יעמיד ארץ", או "המון רשעים לאבדון בהכחידך" בפיוט "ובכל תקף יאמן עז הילולך", ועוד). יש להניח כי התשתית לשבחו של הא-ל לאורך הפיוט שלפנינו - "הטוב ומטיב לרעים ולטובים" - היא השקפת עולם שבמרכזה הטוב והחסד, ואין השקפה זו מתלכדת בהכרח עם השקפת העולם האחרת, הדוגלת בצדק כערך מוחלט ואינה משלימה עם התופעה של "רשע וטוב לו".

אפשר לראות ייצוג להבדל שבין שתי עמדות עקרוניות אלה במשנה החותמת את מסכת עדויות (ח, ז). מובא שם דיון בשאלה מה תהיה דרכו של אליהו הנביא בתיקונו של העולם. לדעתו של ר' יהושע, המביא משמו של ר' יוחנן בן זכאי, אליהו הנביא עתיד "לרחק את המקורבין בזרוע, ולקרוב את המרוחקים בזרוע". כנגדו אומר ר' יהודה: "לקרב אבל לא לרחק". הרמב"ם, בפירושו על-אתר, אומר שאליהו "יסלק את מעשה העוול בלבד", ולשיטתו של ר' יהודה "אין עוול אלא בהרחקת הכשר בלבד". נראה אפוא כי בעולם המתוקן - על-פי השקפת עולמו של ר' יהודה - לא תהא כל מניעה שגם הפסול יבוא בקהל לצידו של האדם הכשר.

גישה עקרונית דומה לזו של רבי יהודה השתמעה ממשנתו האסכטולוגית של הרמב"ם עצמו, והיא גרמה לביקורתו של הרמב"ן ("שער הגמול", אות קכ) שטען: ויראה מדברי הרב ז"ל שלא הוקשה בעיניו דבר ב"רשע וטוב לו" כי הוא מחד הקב"ה יתברך שמו, אבל עיקר הספק ב'צדיק ורע לו' ... וברוך היודע דין האמת ושופט הצדק.

¹ וראו במחזור לימים הנוראים של ד' גולדשמיט, ירושלים תש"ל, עמ' 225-226, ובפיוטי ינאי מהדורת ב' זולאי, ברלין תרצ"ח, עמ' שלו-שלה, שם נסמך הפיוט לאמירה "ובכן יתקדש שמך ה' א-להינו על ישראל עמך", וכן במהדורת קטעי הגניזה של פיוטי ינאי, ירושלים תשל"ח, עמ' 195. וראו שם לנוסחאות אחרות.

תמונת העולם הבא של הרמב"ם כוללת את הטוב הנצחי בלבד, ואת המונחים המסורתיים המתארים את הגיהנום על ייסוריו - "שחת, ואבדון, ותפתה ועלוקה", הוא מפרש ככינויים להעדר הטוב בלבד: "שתיכרת הנפש ולא תזכה לאותם חיים" (הלכות תשובה ח:ה).

דיון מעניין בנושא שלפנינו מצוי ב"דרשות הר"ן" (הדרוש העשירי) לרבי נסים גירונדי, (המאה הי"ד). על מנת להבהיר את עמדתו, נקדים ונציב את השאלה ההיפותטית הבאה: מה אמור להיות טיבו של העולם הבא ביחס לצדיקים ולרשעים הבאים בשעריו? לכאורה קיימות ארבע אפשרויות, ומתוכן שתיים שתיפסלנה על הסף: הראשונה - בעולם העתידי ייטב לרשע וירע לצדיק, ואז יהא זה עולם של עוול מובהק; השנייה - יהיה זה עולם של סבל לרשע ולצדיק גם יחד, ואז יהא זה עולם שכולו רע. נותרות אפוא שתי אפשרויות ראויות: האחת - עולם הצדק, שבו ירע לרשע וייטב לצדיק; האחרת - עולם שכולו טוב, ללא הבחנה בין צדיק לרשע. השאלה שהר"ן מתמודד עמה היא אפוא: מדוע לא יהא העולם הבא עולם שכולו טוב? מדוע על האדם להניח מציאותו של גיהנום לצדו של גן העדן? הוא פותח בהצגת הטיעון הבא:

כי העונש מצד עצמו אינו דבר משובח, שאילו היה כן, לא הזהירה התורה עליו, כמו שכתוב (ויק' יט:יח) 'לא תקם ולא תטר את בני עמך', כי התורה לא תמנע הפעולות הטובות מצד עצמן. ומה שיתואר השם יתברך עליה, באמרו (נחום א:ב): 'א-ל קנא ונקם', איננו מתואר בה מצד הנקמה בעצמה, אבל מצד הטוב הנמשך ממנה. ולפיכך אמרו רבותינו ז"ל 'אין רע יורד מן השמים' (ע"פ ב"ר נא, ג). שאי אפשר שמי שהוא הטוב הגמור ומקור הטובות כולם, ימשך ממנו רע בעצם, אבל כל מה שנמשך ממנו - יבא לתכלית טוב. ולכן כל מה שיעניש השם יתברך האדם בעולם הזה - הוא על זה הדרך אם להישיר החוטא בעצמו שישוב מדרכו הרעה, ואם אינו מקבל הישרה, לישר אחרים שלא יהיו רעים כמוהו.

הר"ן רואה ביסודו של העונש נקמה, והוא למד מאזהרתה של התורה מפני הנקמה כי אין העונש טוב בעיניה, שהרי התורה לא תאסור מעשה שהוא טוב. מכיוון שכך, נזקק הר"ן לתרץ מדוע אחד משבחי הא-ל הוא שהוא קנא ונקם. תשובתו היא כי אין השבח מכוון לתכונת הנקם לעצמה, אלא לתוצאותיה המיטיבות. הא-ל הוא מקור הטוב, ולפיכך כל הנעשה בעולמנו נועד להיטיב. פעולת הנקם האלוקית בעולם המתבטאת בענישה, היא דו-תכליתית: לשפר את מעשיו של החוטא בעתיד או להרתיע את האחרים. ואולם הצדקה זו של העונש אין כוחה יפה לגבי העולם הבא:

אבל עונשי העולם הבא, אי אפשר שיהיה זה כפי זה. כי הנפש לא תקבל עוד שם הישרה אחרת, אבל על הענין שהיתה כשנפרדה מהגוף, תשאר לעולם. וכן אי אפשר שיהיה המכוון בעונש ההוא להישיר אחרים, כי העונש ההוא נעלם לגמרי מבני העולם הזה, ואינו נראה להם כלל.

לדברי הר"ן אין טעם לגרום סבל לרשע בעולם הבא, שהרי הוא עשוי לשפר את התנהגותו רק בעולם המעשה, ועולם הנשמות איננו מקבל שינוי. גם הנימוק השני - "וכל העם ישמעו (=האחרים) ויראו ולא יזידון עוד" (דב' יז:יג), איננו תקף בהקשר זה של העולם הבא, שכן השמועה איננה עוברת מהתם להכא. בהמשך מנמק הר"ן את סבלה העתידי של נפש הרשע כתוצאה טבעית בלתי-נמנעת של התנהגותו. נראה כי הר"ן איננו שותף להשקפת העולם לפיה מעשה הנקם ברשע הוא בגדר צו קטגורי שאין טעם להקשות עליו.

הפיוט שלפנינו ("האוהז ביד מידת משפט") נמנע מלעסוק במידת הדין. שבחיו של הא-ל - "הזוכר למזכיריו טובות זכרונות", "הנוהג בחסדו", "ומעלים עין מסוררים", "הסולח סלה" ו"הצופה לרשע וחפץ בהצדקו", כל אלה חוברים כאן יחד ומדברים בגדולתו של "הטוב ומיטיב לרעים ולטובים".

פרופ' חנה כשר

המחלקה לפילוסופיה יהודית

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע. הוא מופיע באינטרנט באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha>. כדי להצטרף לרשימת המנויים בדואר האלקטרוני על דף פרשת השבוע, יש לפנות לכתובת: listserv@vm.biu.ac.il. אין לכתוב נושא למכתב. יש לכתוב שורה אחת בלבד, בגוף המכתב: sub parasha-1 firstname lastname. כאשר first-name ו- last-name הינם השם הפרטי ושם המשפחה של השולח.